

նոյն իսկ ժողովրդեան լեզուն հետզհետեւ աւելի մտանայլ քրաւորումը, շարի չկայ տառն ունեւորման յառաջ բերել է իմէ ի կեդրոնաւորի տեղութեան եւ իմէ երկրին մէջէն։ Եւսին տաճմաններն եղած Հանքերը, կրօնած աշխատութիւնները, ծախսութեան գանձերը, նոյն դարու լեզուն յամենայն դաւառաւ երկրին մեծանելու, եւ այդու ժողովրդեան մէջ ուսումն ու հրահանգութիւն տարածելու համար։ Ունեցան ասորի իրենց արգիւրները, թերեւս ոչ այնչափ առատութեամբ՝ որպէս կը յուսացուէր, եւ ոչ բոլորովին ժամանակ՝ եղած զհնդգութեանց, բայց ունեցան։ Սակայն ազգին ամեն դասուց զկայ ի մասին մտաւորական հրահանգութեան բնելու ազդեցութիւնն ոչ շատ ընդհանուր եղաւ եւ ոչ երբ-կարածուէր։ Նայնպիսի, եւ իմէ չէր անկախ՝ անյայտագրայն եւս, եւք ունեցան նաեւ։ Եւսորդ ժամանակայ փորակներ, զոր սառ անդ յիշատակած կամ անխորհրդած կը գտնուէր։

Դանիթ են այս անյայտագրութեան ազդեցութիւն պատճառներն, յորս նուազագոյն ազդեցութիւն ունեցող չէ կառավարման եւ կեդրոնաւորման հայրապետական ամբողջ, յայտնաբար յայլեւայլ կողման փոխադրուին, եւ այն՝ յայնպիսի կողման, որոց ժողովրդական բարբառն ի հարկէ նոյն չէր Այրարատեան գաւառին բարբառոյն հետ։

Յատկեցող գիւրին է իմանալ թէ հայ գրականութեան սկզբնաւորութենէն քանի մի դար յետոյ, ազգին մեծ մասն զգրեալ էր իւր լաւ հասկերցած եւ բառ մասին բառ, խառած լեզուով։ Գիրք եւ գրքութիւն ունեւորու Նպատաւորութենէն։

Տխուր էր արդեանք այս վիճակն եւ արեւադոյն ազգայնի երկիւղ պատճառելու էր։ արով հետեւ գրաբարի հոգսութիւնն օր քան զօր նուազելով ի ժողովրդեան, դուրսն էր դուրսել թէ ի հարկէ պիտի դայ ժամանակի որ բարբառին անմատոյց բլլան իրեն բարբառ գրութիւնը, արով յետ դարուց ինչ յայնպիսի վիճակ հասնի ազգն, որ շատ անմատն ըլլայ նշանադրող գիւրին նստրելիսայ ամենատխուր վիճակին։

Թերեւս չափազանց յուստեւ երեւայ ոմանց այս մեր կարծիքը։ Թերեւս շատը այնպէս համարին թէ ժողովրդն ի հարկէ իմանալ էր այն լեզուն որ ի աղայութեան լաւ եւ ամեն օր իւր լեզու յենեցին, յառաւորական պաշտամունս եւ յիշխմանս, մանաւանդ զի մայրն դարաւր էր այն ամենայն՝ զոր գէթ մասն մի ի ժողովրդեան անմաքի կը կարգար եւ մեծ մասն ի բնական աւած կը զրուցէր յառաւորական արքային։ Ստորջ եւ ի իրարու ուրացուի թէ յայն ժամանակ դարաբար՝ տար լեզուի նման բոլորովին անմանայի չէր եւ չէր բարբառ ըլլայ աւանդին իսկ։ Եւրպարեւ կը հասկնային բարբառն եւ թերեւս նաեւ ամենայն, բայց ոչ իմէ կատարական եւ ամենայն մասամբ։ Եւ հասկնային, սակայն զայն միայն՝ որ նման էր իրենց ուրուցական խոսիցի եւ կամ մակի բարբառի տարբեր չէր։ Եւ հասկնային, կամ լաւ եւս աւել։ Գիր ի վերայ իմաստ կը հասնէին, բայց թէ ճշդիւ կը թմարեցին իմաստայն անմանայի որ կը լսէին, այն տարբեր խոսիցի է։ Կարենք՝ քննադատութեան հետեւան չէր ըլլաւ, եթէ խոսիցի որ մշտնորդական մեծի մասին գրաբար հասկնայի՝ այն կէս ի կէս թշնկալ կը գիրք ստեղծութեան նման էր, որ զայնց մարդիկ իրեն եւս կը նշմարէր։ Կարենք թէ այն ժամանակուս առաւին թէ անխորհրդութեան չէր բեր, եթէ պատշաճ համեմատութիւն կը պակեցուի՝ համարենք թէ իրենց մէջ ալ չէին պակսեր այնպիսիներ, որ յսն-

ով՝ «Կեանք մշակու մըրց, — Զանթրեւութիւն իմ եւ իմին գիտած, — Մարտ քի՛ւր քործեր գերկու, — Զեւստուած ընդ Բլ, ... Եւսանայի, ինչպէս 40—50 տարի յառաւորական մարդիկներն տնայլ զկայ տան երբ թէ իմացը են՝ Կեանքն աշխարհ, — Զանթրեւութիւն իմ եւ իմին գիտած, — (Մարտ ի վրաս)՝ Մարտ քի՛ւր քործեր, — Զեւստուած Բլք է...» Իւր կը տեսնենք թէ առաւին իրականան շատ տարբեր մտք կ'աւանդու եւ հասկնայի կը կարծէր քրաւորին այն մաներն՝ որ իւր սովորական խոսակցութեան մէջ գործածածին անման են, ինչպէս են՝ մշակու, ինչպէս, մարտ քի՛ւր (չկար), ընդ Բլ։

Ի հաստատութիւն ասացելոցս կարող էինք ոչ ապա օրինակներ կամ գեղեցիկ յառաջ բերել, բաւական ըլլած յայտն երկուցին։ Կերես Ընդարձակ անշուշտ պատմաւ մ'աւելցան զիսկ ըլլայ իւր սովորութեան հակառակ՝ աւանդներն բնայլ ժողովրդեան համար չինած։ Աւանդաններն կամ՝ Հանդիւրները, իւր ինչ կնայ ըլլայ այս պատմաւ, եթէ ոչ ժողովրդեան բառ պատշաճի քրաւոր չհասկնայի։ — Յառաջ (Տ. Կրան. 1)՝ Նշանակելիքը թէ առատաւային պաշտամունց վերաբերու զոր իրաւագիրք կամ՝ կապիւրութեանց հրահանգը առաւիտեան կամ՝ առաւիտեան չինած են, ուր զի բառ արթըք եւ երբեցմաք զուտ քրաւոր են։ Ինչ եւ այս պատմաւութեան պատմաւ։ Թերեւս չիարենանք շատ հին ժամանակաց գրութիւն համարել այն հրահանգներ, սակայն եւ այնչափ չին կարող կարեն թէ քրաւոր անհամարաններն պատմաւս ըլլայ առաւիտեանութիւն, վասն զի նիւթն այնպիսի է որ ի հարկէ բարբառական եկեղեցական գրի կ'ենեկարէ։ Ապա ուրեմն գրեւ ճշտութեան թէ յայտն են միւրեւան պատմաւս յառաջ եկած ըլլայ, այս ինչն՝ բնէ թէ նայն հրահանգները գրեւ աւած է ստորին կարգի կը բարձրաց զգրաւ եւ երբայ իրենց դիւրահաս լեզուան իմացելն անոնց կարեւր Դիւթիւն, զոր չէին կարող նշգիւ հասկնայ իմէ այն հրահանգը անխառն քրաւոր լեզուան տրուէին։

Բայց հար է որ սխալներ մեր մտկայութեան մէջ, աւարտ միտ գնենք իրականութեան։ Հարցնենք Ընդարձակ ժամանակակից Միկիմարու Էրադուրի թէ թշնկաւոր ինչու առաւորին քրեցիկ։ Պատասխանն արգենցուած է։ «Արարի զաւ գրեւ իւր արեւի բարբառով։ Գր գրեւն լեւն — Գրեւն ընկերացու։ Ապա ուրեմն ինչ ամենայն էր թէ ընթերցողաց մէջ կային ոմանք — Եթէ չեսեր շատը — որոց դիւրահաս չէր քրաւաւ։ — Հարցնենք իմէ իւր դար մի յետոյ ապող Յովհաննէ Երեմիայի թէ ինչ պատմաւս բոլոր գրութեանց մէջ գործածած քրաւարք թողով։ «աշխարհական» (աշխարհիկ) լեզուան քրեցիկ «Յովհաննէ Երեմիայի շարման» գրութիւնը, ինչ կանխած պատմաւս իման է թէ սղարգանց քրեցիկ համառու բանի եւ աշխարհական խոսիցի։ վասն դիւրահաս հոսանքի լինելու ընթերցողաց։ (Տգ. Նախիրեան, 1792, Երեւն. Էնթիկ. Էջ Ժ.) Ուրեմն փարսի գրեւն թէ դիւրահաս հակառակն է զքրաւոր ընթերցողաց։

Մտադրական արմատն է այս երկու վիշտութեանց մէջ ի կեր արեւել ընթերցող բառն։ Գրեւն զի իմէ բառ համարման այս ժամանակակից մտածողացը։

Ի Կարգաւոր առաւին քրաւոր լեզուն այնպէս ծուռ եւ իւր սովորական բարբառով համեմատ հարկաւոր թէ ազգին միայն արտաբանելու չէ լաւ կամ՝ կարգաւոր մեր լաւարկներն հաւատարմութիւն՝ Passus sub Pontio Pilato (Զարկաւորաց առ Պոնտաւոր Պիլատոսի) խոսքն, իտալ.՝ *io die E passato sotto il ponte Pilato* (Պիլատոս կարծիքն տակին անցաւ)։ Հակառակն՝ Նոյնպէս ուրեւն թէ՛ *Sine qua non* (Առանց որոյ ոչ) ասացուածն էր *Sine qua e poi non* (Ուրեւն հոս անկէ անկէ չէ, որպէս թէ հաւատարմաբար՝ Միկիմ. քրաւոր երեւցան եւ...) գործածելու։ Գրեւն զարգեցող Պիլատոսի մէջ *Marelli Tullii Cicero's opera* (Մարկոսի Տուլիոսի Կիկերոնայ յանձնարարութիւնը) մերկայիւր, զոր հաւատարմաբար մեր պիտի մտածողարմութեան մէջ կարգացան էր. իւր հասկնայ լեզուն համեմատ միկիմար, որպէս թէ Կիկերոն թարգմարու հեղինակ է եւ նա լեզուակիրը կը նշմարէ։ *Les opéras de Cicéron, marchand de tulle* (Հարկը կամ Բլ-ն զանաւանակն Կիկերոնի թարգմարութիւնը)։

ընթացումը կրօնական իսկ չէին և վիճակի գիւրացւ հաս-
կանայոյ գրաւար գրութիւններ, հարկ է եմք աղբիւ թէ
սակերի եւս անկարգ էին անոնք, որ ընթերցումը չէին
գտնում: Իսկ թէ ինչպիսիք եր համանմանութիւնն ըն-
թերցումը ցիտցողներուն եւ չգիտցողներուն մէջ, այդ
իմաստով համար բաւական է միտ գնել թէ անկարգին
եկտու երբեք զարգ տալ տպագրութեան գիւրացւ, եւ քանի
մի ձեռագիր կըր սեղանակաւ տապալած ունենալ՝ բաւ-
ական թէ քանիսկ տեղ ըլլայ իր համարութեւ:

Բերենք ի վերջոյ այլ եւս կրկնաւորութիւն մի —
գիտեն անշուշտ շատք թէ Միխիլայիս Գոշիկ Դատաս-
տանագիրքն պարզ գրաւար լիցաւաւ է, չունենալով այն
խրթին բառերն եւ ուղւորիկ անք որ կը գտնուին յա-
մանա ի միջինգրաւան մատենադարոյ: Դասեթ է նոյն-
պէս թէ Դատաստանագիրքը ժողովրդեան շատ ստորին
դասուց է անդրագրիւց համար չէ, այլ բարբարասի-
նան եւ բոտ կարի ուսնալ անձանց համար: Սակայն
այս, եր կրկնենք, պարզ գրաւար լիցաւաւ գրութեւ մա-
տենաւ: ... Նոյն իսկ ուսնալ եւ բարձրաւորիւն ան-
ձանց — անհասկանալի եր յժԻՎ, գարաւ, եւ այնչեղ
անհասկանալի միջինք մատենագիր ինչպէս մի հարկ հա-
մարած եւ Եւսմորենի դարձերն, որպէս թէ օտար եւ
անծանօթ լիցաւ է յազգային լիցաւ: Բարձրանելը, իշ-
թէ լեզուս այս աշխատութեւն թէ անպիկ նոյն ժա-
նանակաւ անպիկոյից համեմատ փոխադրութիւններ կ'ընէ,
իր համեմատութեւ, յաւելու անպիկ իր մտեւան, այնպէս զի
հարկ է իրեն նոյն անկարգ գրութիւն համարել: Բայց ինչ
իրենք բուն պատճառն եւս յարձարելի նոյն անք եւ
գտնարկն ձեռագրութեւն, յառաջ կը բերէ նախա-
պէս — վերջերկենք: պարզ գրաւար — գրութեւն ու-
հասկանալ ըլլալով: Ահաւորիկ իւր իտեղիքը «Եւս Սեմ
Բաւառ... որդի կուտանգիցայ թագաւորաւոր...» բա-
ղաւժ աշխատեցայ ի սոս, ծերայեղ մտք, է հիշ Ի-
ճաւանակալով իւրիկ: Եւ բաղաւժ աշխատութեւնք Գ-
«Ինչի ղոս է Դէ հիշաւոր Բաւառ...»:

Նոյն իմաստն ընդարձակագոյն եւ բացայայտա-
ցոյն կը գտնուի այլ օրինակի մի մէջ, զոր թէ եւ յաւե-
նական համարներ ընդօրինակութիւն կամ կարգաբարձրն, մեր
քոսմանց գրութիւն իսկ անձեւին ի յուպիւր, վասն զի
թաղանթանին ժամանակակից զորի գրութիւն է, ինչպէս
խաղիկի շարունակութիւնն կը տեսնուի: Վասն զի կը
գտնուի թէ «... Մեղաց թաղութիւն ինչպիսիք պա-
րօնիւր մերոյ Սմառայ, զի «... Իս մի փոխել ի յիւր
չլուտաւորաւ գրոյն: ... Այդ այս եկրորդը ընդարձա-
կագոյն ընթերցումն հետեւեալն է. «Եւս Սմառայ...»
նորդի կուտանգիցայ թագաւորաւոր... բաղաւժ աշխա-
տանգ աշխատեցայ ի Դատաստանագիրքը ծերայեղ
մտքը եւ ձեռագր, է հիշ եւ ի Դատաստանագիրքը եւ յաւե-
նական համար, վասն զի այսպիսիպէս էր եւ հետագայն է
սեղ չոյս բառն ի նորոյն, հանց որ ինչ լիքն հասկանա-
լի «... յիշեալ Գոշիկ: Եւ բաղաւժ աշխատութեւնք փո-
խեցից կը մեր հնչաւորաւ եւ ի սեղանաւ բաւառ...»:

Գտնալով որ այս ապացոյցութիւնը բաւական
ըլլան ամեն տարակից փարսաւելու եւ որպիսի է ինչ գի-
մադրութիւն լուցընելով՝ կը գտնանք ի կարգ բանիցս:

Չնից կարող կարծել թէ յոյնացոյ այնչափ
գարուց գտնուած չըլլան յազգայն բաւական որա-
տեւ անձինք, որ զայս ամենայն ըմբռնելով՝ ունե-
ցած չըլլան շարեացոյ գարանի տանելու խորհարդն:
Հաւանական է նաեւ որ գէթ ի վերջին ժամանակս
մանալ տեսած ըլլան ժողովրդական կամ Եւսմորենի
բարբարոս շարահերաւ գրոց կարեւորութիւնն:

Ի բերուած օրինակաց առաին ընթերցումն է Ս-
գալարու մատենագրաւի ձեռագրին, իսկ երկրորդն՝ Էն-
մանիկ մատենագրաւի (թ. 1811) ձեռագրին: Եւր յաւե-
ն էր քերէ եւ միջնաբանն Միխիլայիս Գոշիկ գրաւար Դատաս-
տանագիրքը հրատարակեալն ընդարձակ է: Հմայոյց Գա-
տնալանին մէջ (Թ. 1809, Վաղարշապատ, 1880, էջ 58) Վա-
հան էր, իմաստանալ: Եւսմորեն որ մերջ ալ պիտի
գրաւարէր այս գրութեւնք յոյնացոյ գրոյն, ուր առիթ
կ'ընենք իտեղիւ: Նաեւ ի վեր անք յառաջ բերուած
հաստիքն կոչու:

որոյ խորհուրդն բնականաբար կրնար նմանել ի միտ՝
ընթերցմանը այնչափի գրոց, որք թէ եւս գրաւար
էին, բայց այնչափ Եւսմորենի բացաւորութիւններ
կը բովանդակէին, որ եթէ ի մի վայր գտնարուէին՝
բաւական էին ընդարձակ իսկ Եւսմորենի գրութիւն
եւսայնելու:

Բայց մեծ եւ տառիկ է հիւանդոյ սովորու-
թեանց գրութիւնն: ոչ որ կը համարանկեր յայն-
չափ գարուց հետեւ վարժուած գրութեան կերպն
խոտորիլ եւ հակառակ կամ տարբեր կերպի ձեռ-
նաման լինել: Կարծենք թէ ճշմարտութիւնն չենք
հեռանար, եթէ ի կարգի գտնալան նկատմանց եւ
անհասկութեանց՝ որ նոյնպիսի խորհրդոյ գործա-
գրութիւնը կը խախտէին, զինքն նաեւ անձնական
պատեն արարեալու անոոր երկրիւն: Թերեւս Եւսմ-
կորեն գրոց օգտու ու կարեւորութիւնը տեսնելով՝
անձամբ ի նոյն եւսմանակիւ խորհուրդն ունեցող-
ներն ունեն յետ կասէին՝ իրենց ամբթ ու նա-
խախնիք համարելով այնչափ բարեաւ գործածել
գրութեանց մէջ, որ բոտ գաղափարի ժամանակին
բուն գեղեցկ կամ գոհհիշաց սեղանակն էր: Թե-
րեւս այնչափ կարծէին թէ Եւսմորեն գրել՝ լուե-
նայն խոստովանութիւն է գրաւար գրելու անկա-
բարութեան:

Այսպիսի եւ ասոնց նման անոոր անհասկա-
թեամբք եւ թիւր երեւակայութեամբք սահեցան
անցան տարիներ եւ գարեր, եւ եթէ չուզենք ըսել
բովանդակ ազգն, ի հարկէ բռնելու ենք՝ ազգին մե-
ծագոյն մասն, ժողովրդեան միջին ու ստորին զա-
տեղը, զիկեալ մնացին հրահարուց թէ եւս պատա-
ճաւար միջնարդներէն, Եւսման գրաւար օգտու թե-
նէն: Նոյն երկարատեւ միջնին՝ գրաւարն առ սա-
կաւ սակաւ գրելով է երկգեցականաց յատկացեալ
ստացուած գաւառներ, որոց գրաւար գործունեա-
լութիւնն՝ ընդդէմ ծանօթ է՝ աւելի կրօնական եւ առ-
աւաւելի պատմական նիւթոյն ամփոփեալ էր, որ-
տաւարին դիտուի թէ եւս, Եւսմանական եւ բանասի-
րական նիւթոյն հոգ ամանոյ չէր գտնուեր: Այնպէս
որ ուսմանց եւ դիտուի թէ եւս զբաղել ուղղոյ սա-
կաւար անձինք, իրենց ուսումնասիրութիւնն յա-
գեցընելու համար՝ կը հարկադրէին հայրենիքէն
հեռանալ, յոտար գաւառս երթալ օտար լիցաներ
սորվիլ, գիւնաւորաբար արաբական լիցան, եւ այն
միջոցով կատարելագործել իրենց ուսմանըն ու
հրահարութիւնը:

(Եւրոպական):

Հ. Ղ. Յ.

ՄԱՅՈՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՐ. ՄԱՅՈՍԻ ԶԻՆՈՒԿԵՐ - ԼԻԲՐՈՒՄԵՆԸ ՆԵՐ ԵՐԿՐԻ ՂԱՅՈՑ

(Եւրոպական):

Ե. Հայաստանի խորհրդապետութեան տպագրութեան:

Իւլյուրովն տարբեր պատկեր կ'ընծայեցը-
նէն Հայաստանի տափաստանը՝ այն մարգարե-
տիք, որոնք լայնատաւալ հարկաբեւոյն կը
զարգարեն: Այս մարգարեանոց ընդարձակա-
գոյնները վերին Մուրատի երկու կողմերն են.